

Nataša Jovanović
Selena Radović
Aleksandra Marković

KONSOLIDACIJA IZBORNE DEMOKRATIJE, FORMIRANJE PLURALISTIČKE POLITIČKE ELITE I NJENA IDEOLOŠKA ORIJENTACIJA

U radu će biti analizirani razvoj i konsolidacija izborne demokratije u Srbiji, kao institucionalne podloge za formiranje novog tipa političke elite. Prikazaće se kako se transformisao deo vladajuće grupacije koji kontroliše političke/organizacijske resurse, iz monopolističke socijalističke nomenklature, preko „prelaznih elita“, u sloj nove vladajuće kapitalističke klase, u okviru koje postoji autonomija političke, odnosno ekonomske elite. S obzirom na to da je izborni proces, tj. liberalni takmičarski princip, normativna podloga za regrutaciju ovog sloja vladajuće klase, na osnovu podataka dobijenih istraživanjem političke elite u Srbiji 2015. godine, ispitaće se u kojoj meri se, među pripadnicima političke elite u Srbiji danas, konsolidovala participativna politička kultura, koja je važan konstitutivni element izborne demokratije. Takođe, analiziraće se i (samo)pozicioniranje ispitanika duž ideološko-političkog spektra, kao svojevrsna važna demarkaciona linija u društvu u kome se izborna demokratija ustalila, a otvorila su se nova polja distinkcije unutar političke elite. Poseban akcenat će se staviti na poređenje sa podacima dobijenim istraživanjem ekonomske elite i na taj način ispitati razlike u stanovištima ove dve grupacije, naglašavajući njihovu (relativnu) odvojenost i autonomiju u savremenom društveno-političkom sistemu.

1. Uvod

Neupitnost prihvatanja kapitalističkog načina proizvodnje društva, institucionalnog ali i vrednosnog sistema koji su mu imanentni, nametnula se i Srbiji nakon sloma socijalističkog poretka. U nemogućnosti da pronađu ili izaberu alternativu društvenog strukturisanja, i srpske elite su, nakon devedesete godine prošlog veka, ekonomsko i političko kormilo okrenule u pravcu prilagođavanja dotadašnjeg sistema odnosa globalnom, kapitalističkom. Svakako, s obzirom na specifičnosti socijalizma u SFR Jugoslaviji

i na okolnosti njenog raspada, transformacija sistema u Srbiji imala je nešto drugačiji oblik u odnosu na promene u drugim istočnoevropskim zemljama. Mi smo odlučili da, nakon četvrt veka od uvođenja izbornog takmičenja (i svih osobenosti i turbulencija koje su karakterisale izborne procese, neregularni opstanak jedne grupacije na vlasti i promene koje su se dogodile nakon 2000), ispitamo u kojoj meri je izborna demokratija konsolidovana, tj. da li danas, i u kom obimu, u Srbiji postoji neupitnost pluralističkog normativnog poretka i relativna utemeljenost prihvatanja elemenata demokratske političke kulture u političkoj areni.

Cilj rada je da se utvrdi na koji način je, od početka devedesetih godina prošlog veka, za razliku od socijalističkog perioda u kome je postojala monopolistička nomenklatura (unutar koje je postojala samo relativna diferencijacija komandovanja političkim, ekonomskim i kulturnim resursima), došlo do formiranja novog tipa vladajuće klase i izdvajanja političke elite, kao relativno nezavisne od ekonomske elite. Takođe, pokazaćemo i genezu konsolidacije izborne demokratije i pluralističkog tipa političke kulture, kao normativnog, ali i vrednosnog takmičarskog okvira za regrutaciju političke elite. Cilj nam je i da pokažemo koje su još vrednosne i ideološke podele važne za što obuhvatnije razumevanje savremene političke elite u Srbiji.

Osnovne pretpostavke narednih analiza su sledeće. Politički sistem u Srbiji, u periodu od 1990. do 2003. godine, može se okarakterisati kao hibridni režim, tj. kao izborni autoritarizam, a od održavanja prvih slobodnih i poštenih izbora (2003. godine) Srbiju možemo svrstati u grupu zemalja u kojima se odvija proces konsolidacije izborne demokratije. Takođe, jedna od osnovnih hipoteza je da među pripadnicima aktuelne političke elite postoji konsenzus u vezi sa prihvatanjem participativne političke kulture. Pretpostavljamo i da su neke druge podele (pre svega distinkcija između leve i desnice) danas važnije za formiranje političkog identiteta u odnosu na pitanja u vezi sa izbornom demokratijom.

U skladu s ciljevima i pretpostavkama, rad će biti podeljen na dve celine. U prvom delu će se analizirati proces utemeljenja izborne demokratije na institucionalnom i vrednosnom planu, a u drugom delu rada istražiće se promene u ideološkoj samopercepciji političke elite.

2. Konsolidacija demokratskog političkog sistema

U ovom delu rada pokazaće se kako se odvijao proces izgradnje institucionalnih osnova demokratskog režima, tj. analiziraće se razlike između jednopartijskog poretka (koji je karakterisao socijalistički period), izbornog

autoritarizma (1990–2003) i relativno stabilnog višestranačkog poretka (proces konsolidacije demokratije počeo se odvijati nakon petooktobarskih promena, tačnije nakon održavanja prvih fer i slobodnih izbora 2003. godine). Dakle, u središtu pažnje prvog dela rada je analiza političkih institucija koje su okvir delovanja političke elite. Osim normativne analize političkih ustanova (pre svega institucije demokratskih izbora kao nukleusa demokratije), nastojaće se ukazati i na transformaciju političke kulture i dominantnih političkih vrednosti u Srbiji. Sumiranjem različitih podataka, kako onih koji idu u prilog tezi o konsolidaciji demokratskog poretka tako i onih koji ukazuju na suprotne tendencije, pokušaće se zaključiti u kojoj meri je liberalno-demokratski poredak utemeljen u savremenom političkom poretku u Srbiji. Osvrnućemo se i na izazove i prepreke sa kojima se konsolidacija demokratije suočava.

2.1. Istorijsko-kontekstualni okvir (period socijalizma i izborni autoritarizam od 1990. do 2003. godine)

Gotovo čitavu drugu polovinu prošlog veka prostor sadašnje Srbije obeležilo je postojanje SFR Jugoslavije, sa svim njenim specifičnostima. Komandno-planski proces reprodukcije u socijalizmu je kao jedinstvenu celinu kontrolisala vladajuća kolektivno-vlasnička klasa (nomenklatura), što je podrazumevalo totalizaciju, „stopljenost“ društvenih podsistema, odnosno podrazumevalo je da ekonomski, politički i kulturni podsystem nisu bili međusobno razdvojeni. To je značilo i da je nomenklatura činila jedinstvenu vladajuću grupaciju, striktno hijerarhijski organizovanu, koja se regrutovala na osnovu nimenovanja posednika nižih položaja od strane viših (Lazić 2011).¹

Specifičnosti jugoslovenskog socijalizma (vidi u Lazić 1987, 1994) u velikoj su meri odredile i tokove njegovog raspada, kao i način uspostavljanja i funkcionisanja novog tipa društvenih odnosa. Te specifičnosti, a prvenstveno samoupravni institucionalni i ideološki okvir, pomogle su da se tržišni preobražaj odvija usporeno i uz veliki uticaj tadašnje vladajuće grupacije, kroz proces koji je Lazić sumarno nazvao „blokirana transformacija“ (Lazić 2011). U uslovima skrajnutosti sistemskih promena u drugi plan, kao ključni akter za njihovo izvođenje nametala se dotadašnja vladajuća grupacija, koja se legitimisala i kao reformatorska u socijalizmu, i kao zaštitnica nacionalnih interesa, nadzirući i kontrolišući čitav proces usporenog društvenog preobražaja. Posmatrajući politički aspekt, ovaj period je

¹ Treba, ipak, imati na umu da je realnost odstupala od ovde navedenog idealno-tipskog modela, te da je postojala uslovna odvojenost društvenih podsistema.

karakterisalo održavanje izbora samo nominalno, dok je za pojavu regularnih demokratskih procedura trebalo sačekati poduži period.

Iako je institucionalno-politički okvir, nakon 1990. godine, dobio novu, ključnu dimenziju – s početkom redovnog održavanja višestranačkih izbora – to je bilo veoma daleko od suštinske demokratizacije društva. Zapravo, normativna promena je u bliskoj međusobnoj vezi s drugim specifičnim promenama funkcionisanja čitavog društvenog sistema. Rastvaranje nomenklature na više elita, tj. formiranje političke elite na osnovu liberalnog procesa izbornog takmičenja, bilo je umnogome fasadno. *Per definitionem*, ona stranka koja osvoji najviše glasova na fer i slobodnim izborima, samostalno ili u koaliciji, formira vlast. Međutim, devedesetih godina dvadesetog veka izbori su se održavali samo nominalno. Osim određenih izuzetaka, poput lokalnih izbora 1996, izbori su se sve do 2003. godine odvijali u nedemokratskom ruhu, tj. mahom su bili pokradeni (Pavlović, Antonić 2007).

Pogledajmo bliže kako su izgledali pomenuti procesi. Kao što je navedeno, na najvažnijim položajima u upravno-administrativnom aparatu države u posmatranom periodu došlo je do relativno malih promena. Savez komunista Srbije, koji je kao deo Saveza komunista Jugoslavije bio na vlasti od 1945. do 1990. godine, pod imenom Socijalistička partija Srbije (SPS), uspeo je da zadrži vlast i u pluralističkim uslovima, mada uz bitne razlike – kako u vidu programskih opredeljenja tako i u pogledu organizacije i načina delovanja.

SPS je uspela da pobedi na svim izborima za republički parlament, održanim 1990, 1992. i 1993. godine, kao i za savezni parlament (maj 1992, decembar 1992, novembar 1996), a uzastopne izborne pobjede odigravale su se u kontekstu u kome je životni standard građana Srbije trajno i drastično opadao, a privredna situacija postajala sve teža. Jedan od važnih razloga istrajne podrške birača socijalistima treba tražiti u tome što su okosnicu političkih kontroverzi činila pitanja nacionalnog i državnog identiteta, dok su pitanja životnog standarda potisnuta u drugi plan. Time se izražavala podrška „nacionalnoj politici“, a ekonomske teškoće su prihvatane kao „cena“ te politike. Još jedan razlog permanentnih izbornih uspeha SPS je ranija privrženost populacije Srbije socijalističkom režimu i vladajućoj komunističkoj partiji, a tome treba dodati i izvrsnu organizaciju koju su socijalisti nasledili od SKJ, odsustvo finansijskih problema, dominaciju u medijskom prostoru, kao i blokiranje privatizacije. Tako su uzastopni izborni uspesi SPS na republičkim i saveznim izborima uslovlili izostanak prve mirne smene vlasti, koja je „najkritičniji prag demokratije“, a koja je uspešno izvedena u svim drugim postsocijalističkim zemljama Centralne i Istočne Evrope (Goati 1997: 8–11).

Osvrnemo li se na odnose između partija, primetićemo da se pojavljuje sve veća sličnost između SPS i Srpske radikalne stranke (SRS), koje nakon parlamentarnih izbora 1997. postaju dve najjače partije u Narodnoj skupštini. Bez obzira na to što su se one ideološki različito samodefinisale (prva kao partija levice, a druga desnice), reč je o vrlo sličnim organizacijama, kako u pogledu političkih opredeljenja, socijalne i vrednosne strukture pristalica, tako i u pogledu politike koju su vodile u prethodnom periodu. Radikali su od svog formiranja, pored etničke isključivosti, snažno naglašavali socijalnu jednakost, a SPS, iako se posmatrano programski priklonio neokomunističkoj opciji, u svom političkom delovanju angažovao se i na ostvarenju ideje „Velike Srbije“, čime se približio ultranacionalističkom SRS (odatle i spremnost na obrazovanje koalicione vlade sa radikalima marta 1998).

Na suprotnom polu, kada je reč o partijama koje su pripadale demokratskoj koaliciji – Srpski pokret obnove (SPO), Demokratska stranka (DS), Demokratska stranka Srbije (DSS) i Građanski savez (GS) – pored velikih promena u izbornoj snazi partija i sastavu koalicija, njih je u čitavom opisivanom periodu karakterisala stalna međusobna borba, praćena izrazitim animozitetima između njihovih lidera. Razjedinjenost opozicije pokazala se već na prvim višestranačkim izborima 1990, kada ona nije bila u stanju da se ujedinjena suprotstavi vladajućem SPS. SPO i DS, kao dve najveće opozicione partije, nisu postigle sporazum o zajedničkom nastupu ni na izborima 1992, što je SPS omogućilo da, bez obzira na osipanje izborne podrške, održi vlast. Od tada, pa do sredine 1993, odvijao se intenzivan sukob između demokratske opozicije (SPO, DS i DSS) i radikala koji su, iako nisu bili na vlasti, izrazito podržavali socijaliste. Izbore 1996. karakterisalo je kratkotrajno ujedinjavanje opozicije u koaliciju „Zajedno“, koja je, nakon pokušaja režima da poništi pobeđu te koalicije na lokalnim izborima u velikom broju opština i gradova Srbije, organizovala dugotrajne masovne proteste. Koalicija se, zbog sukoba dve najznačajnije članice, SPO i DS, raspala već sredinom naredne godine, nakon čega je SPO uspostavio saradnju sa SPS. Imajući poslednje na umu, Goati zaključuje da je približavanje SPO i SPS, pored povećanja opšte zbrke na opozicionoj sceni Srbije, imalo jedan još dalekosežniji efekat, a to je pretvaranje višepartijskog parlamenta Srbije u parlament bez opozicije (Goati 2001: 163–166).

Velika slabost opozicije ogledala se i u čestim unutarpartijskim raskolima, jer je reč o partijama koje su imale vrlo kratak politički „staž“, pa su u njima političke uloge bile nedovoljno jasno definisane, odnosi između pojedinih nivoa partijske organizacije nisu bili kristalizovani, dok su partijski organi posedovali mali autoritet. Na delu je, smatra Goati, bilo postojanje

„dvostrane opozicije“, koja se ogledala u tome što su raskoli između opozicionih partija bili dublji nego raskoli između opozicionih i vladajućih partija. Ipak, kako je i sukob između vladajućih partija i opozicije bio izrazito snažan, raskol oko ključnih pitanja ostavio je neizbrisiv trag na partijski sistem Srbije, koji se ogleda u velikoj „ideološkoj distanci“ i u izraženim animozitetima između relevantnih političkih partija (Goati 1997: 12–14), dajući političkoj eliti osnovna obeležja „fragmentisane grupe“.²

Pozabavimo se sada i pitanjem regularnosti izbornog procesa u Srbiji u tom periodu. Zanimljivo je da su vladajuće partije po svojoj volji i u svom interesu proglašavale i menjale pravila izbornog nadmetanja, čime su povećavale neizvesnost u izbornom procesu i dovodile u neravnopravan položaj svoje izborne konkurente (neke od tih strategija bile su: promena zakona o izbornim jedinicama pred same izbore, usvajanje propisa s retroaktivnim dejstvom, korišćenje nepreciznih i nejasnih pojmova, česte promene propisa i sl.). Sve navedeno značilo je negaciju slobodnih i poštenih izbora, kod kojih su pravila nadmetanja izvesna, a rezultat neizvestan.³

Pored neravnopravnog položaja partija u izbornom nadmetanju, na izborne rezultate uticale su i izborne mahinacije. Među njima su najznačajnije bile: masovno dvostruko glasanje, „glasanje“ lica koja su trajno odsutna ili umrla, pritisak na zaposlene da glasaju za određene partije ili kandidate, organizovano ubacivanje u glasačke kutije većeg broja unapred popunjenih glasačkih listića, krivotvorenje izbornih spiskova i zapisnika sa biračkih mesta, arbitrarno poništavanje izbornih rezultata od strane sudova i dr. Tome je doprinela čvrsta stopljenost vladajuće partije sa državom. Tako se pravosudni sistem nije suprotstavio očiglednim izbornim neregularnostima, a sudovi su u slučaju lokalnih izbora 1996. iskorišćeni i kao instrument za preinačavanje izbornih rezultata.

Ovde primećujemo i kakve reperkusije na politički sistem ima sraslost parlamentarne, izvršne i sudske vlasti. Autonomija „tri grane vlasti“ jedan je od preduslova razvoja demokratije. Međutim, u Srbiji tokom devedesetih godina ne možemo zaključiti da je taj uslov bio ispunjen, naprotiv! Važno je napomenuti da se kontinuitet ove prakse, pogubne po konsolidaciju demokratskog poretka, umnogome nastavio i nakon 2000. (svakako, ne u istom obimu).

² Videti o tipovima političke elite uvodni tekst u ovoj studiji.

³ Treba napomenuti da se nadmoćan položaj vladajućih partija ogledao i u ekonomskoj i medijskoj dimenziji neravnopravnosti. Naime, u ekonomskoj sferi prednost vladajućih partija proizlazila je iz dominacije javnog vlasništva u privredi, a u medijskoj sferi se ogledala u manipulativnom korišćenju javnih sredstava informisanja (Goati 2001: 177).

Kao vrhunac izbornih mahinacija, sa dalekosežnim političkim posledicama, izdvajaju se one na lokalnim izborima 1996. i na predsedničkim izborima održanim u decembru 1997. godine. Preinačavanje izbornih rezultata putem sudskih odluka i odluka izbornih komisija u korist vladajuće partije na lokalnim izborima 1996. podstaklo je masovni građanski protest, koji je ozbiljno uzdrmao vladajući režim i doveo do krupnih promena na političkoj sceni Srbije. Izborna prevara na decembarskim predsedničkim izborima 1997, kojom su dopisane stotine hiljada glasova albanskih birača na Kosovu i Metohiji kandidatu SPS, zapanjuje u pogledu bezobzirnosti sa kojom je počinjen falsifikat, budući da se njegovi akteri uopšte nisu trudili da sakriju tragove krivotvorenja (Goati 2001: 176–178).

Najzad, ako posmatramo političku kulturu i izborne rezultate, kako Goati ukazuje, na prvi pogled moglo bi se zaključiti da strategijom oslanjanja na dominantno državno vlasništvo SPS može permanentno da odnosi pobjede na izborima i tako produžava svoju dominaciju. Međutim, posmatrano na duži rok, državno vlasništvo znači globalnu neefikasnost ekonomskog sistema i postepeno slabljenje podrške politici koja se oslanja na to vlasništvo, što se na paradoksalan način pokazalo na izborima za Saveznu skupštinu i za lokalne organe vlasti 1996. Na izborima za poslanike Savezne skupštine ubedljivo je pobedila SPS, sa osvojenih 64 od 108 mandata (59%). No, ishod lokalnih izbora je za socijaliste predstavljao pravo razočaranje, budući da je koalicija „Zajedno“, iako u suženom sastavu (bez DSS), pobedila u 41 od ukupno 189 opština (21,7%), kao i u sedam od deset najvećih gradova Srbije. Kako Goati zaključuje, važnost te pobjede veća je nego što proizlazi iz broja opština, imajući u vidu da je u opštinama u kojima je koalicija „Zajedno“ ostvarila većinu živelo 35,4% stanovnika Srbije, u njima se ostvarivalo više od polovine ukupnih bruto zarada i nalazilo se $\frac{3}{4}$ fakulteta Srbije (Goati 1997: 18).

Ako postavimo pitanje kako se može objasniti različit uspeh SPS na istovremeno održanim saveznim i lokalnim izborima, prema istom autoru, deo objašnjenja treba tražiti u karakteru izbornog sistema. Naime, u većinskom izbornom sistemu sa dva kruga, koji je važio na lokalnim izborima, naglasak je na ličnosti kandidata, dok u proporcionalnom sistemu, koji je primenjen na saveznim izborima, presudnu važnost imaju stranke. Može se pretpostaviti da su socijalisti na lokalnim izborima biračima ponudili manje ugledne i atraktivne ličnosti nego kandidati koalicije „Zajedno“. Na drugoj strani, na slabiji rezultat verovatno je uticalo i to što državna televizija nije bila u stanju da obezbedi medijsku podršku za više hiljada njenih kandidata, kao što je to bio slučaj na saveznim izborima. Naposletku, možda je najvažnije to što su savezni izbori dali prosečnu sliku biračkog tela

Srbije, dok su lokalni izbori otkrili podjelu na „dve Srbije“: prva je seoska i prigradska, koja je pretežno glasala za socijaliste, dok je druga gradska Srbija, koja je pružila podršku demokratskoj opoziciji (Goati 1997).⁴

Konkretnije, kada je u pitanju socijalna struktura pristalica i socijalna utemeljenost političkih partija devedesetih, stanje je bilo sledeće. Kada je reč o vladajućim partijama, SPS je sve do septembarskih izbora 2000. predstavljala političku partiju sa najširim socijalnom osnovom. Početkom devedesetih godina, socio-profesionalna, obrazovna i starosna struktura pristalica SPS-a relativno je uravnotežena i uglavnom odgovara strukturi biračkog tela u celini. Kasnije među pristalicama SPS-a dominiraju radnici i seljaci, a od sredine devedesetih penzioneri i domaćice, snižava se obrazovni nivo, a povećava učešće najstarijih birača. Na drugoj strani, SRS se profilisala kao partija pretežno urbanih i muških birača, na početku mlađih, a kasnije sve starijih, uglavnom nižeg i srednjeg obrazovanja. Do kraja 1995. godine SRS je naglašeno radnička stranka (pre svega nekvalifikovanih i polukvalifikovanih radnika), a kasnije gotovo u podjednako meri i stranka penzionera i domaćica, kao i stranka nižih slojeva.

Kada je reč o suprotnom polu – o opozicionim partijama u pomenutom periodu – DS je predstavljala izrazito stranku intelektualaca (pred prve višestranačke izbore u Srbiji, više od polovine pristalica DS su birači sa višom i visokom stručnom spremom) i stranku mlađih birača. Međutim, brojni rascepi unutar stranke, iz koje je nastalo više drugih stranaka, doveli su ubrzo do „seljenja“ dela najobrazovanijih pristalica ka novoformiranim strankama. Taj trend se nastavlja sve do kraja devedesetih, kao posledica nezadovoljstva najobrazovanijih birača političkim delovanjem opozicije u celini, ali i politikom DS (odbijanje DS da 1992. pristupi koaliciji DEPOS, pokušaji koketiranja sa režimom 1992. i 1993. godine). DS je ponovo postala atraktivnija za najobrazovaniju grupu birača krajem 1996. i početkom 1997. godine, u vreme koalicije „Zajedno“, ali je neslavan kraj ove koalicije ponovo odbio deo najobrazovanijih birača od DS.

Formirana 1993, DSS je sve do kraja prve polovine 2000. uživala podršku tek nekoliko procenata birača, da bi za nekoliko meseci, od avgusta 2000. do decembarskih republičkih parlamentarnih izbora iste godine, podrška DSS-u vrtoglavo narasla. DSS je od osnivanja stranka sa visokim učešćem intelektualaca, ali se učešće pristalica sa višom i visokom stručnom spremom smanjilo sa 35% iz 1993. na 15% krajem 2000, dok se u istom

⁴ Ovakvo opredeljenje „gradske Srbije“, između ostalog, posledica je, kao što je navedeno, toga što je životni standard stanovnika gradova, čija je egzistencija vezana za delatnost sekundarnog i tercijarnog sektora, u većoj meri bio ugrožen imanentnom neefikasnošću ekonomskog sistema zasnovanog na državnom vlasništvu (Goati 2007: 18).

periodu starost pristalica DSS-a povećavala. Nakon drastičnog, gotovo desetstrukog povećanja broja pristalica tokom 2000. godine, DSS je imao najširu socijalnu osnovu, pa je bio daleko atraktivniji od drugih stranaka za gotovo sve grupe birača. Najzad, kada je u pitanju SPO, koji je početkom devedesetih predstavljao najsnažniju opozicionu stranku, dugo vremena se mogao okarakterisati kao stranka mlađe biračke populacije, radnika, službenika i tehničara, pa i stručnjaka (sve navedene podatke vidi u Slavujević 2006: 193–201).

Vratimo se sada na izborne rezultate. Kao što je rečeno, SPS se nije pomirila sa nepovoljnim rezultatima lokalnih izbora, već je pokušala da poništi te rezultate, što je izazvalo masovne proteste. Široko učešće građana u protestima demokratske opozicije predstavljalo je novi momenat u političkom životu Srbije.⁵ Premda je opozicija i ranije, u više navrata, pokušavala politički da artikuliše nezadovoljstvo građana (naročito 1991. i 1992), njeni pozivi nisu nailazili na širok odziv. Veći zamah, masovnost demonstracija i transformacija političkog htenja 1996. može se objasniti različitim ekonomskim, političkim i društvenim prilikama u odnosu na 1991. i 1992, jer je tada bilo moguće jasno sagledati višestruko porazne efekte dotadašnje politike režima u Srbiji.

Drugim rečima, iako su početkom devedesetih započete temeljne sistemske promene (u smislu ukidanja komandno-planske ekonomije i političkog monizma, i uspostavljanja tržišne ekonomije i političkog takmičenja), zapravo je došlo do zamrzavanja transformacije i očuvanja *statusa quo*, kako bi se mogla sačuvati društvena dominacija i izvršiti konverzija iz javnih u privatne ekonomske resurse. Dotadašnja nomenklatura, iako nije više raspolagala jedinstvenim ekonomsko-političko-ideološkim monopolom, uspela je da zadrži dominantan položaj. Upravo manipulišući nukleosom demokratije, tj. izbornim procesom, „prelazna elita“ uspevala je da očuva svoju vlast i neometano kontroliše ekonomske, kulturne i, svakako, organizacijske/političke resurse (Lazić 2011).

Ukoliko se krećemo u okvirima institucionalne podloge političkog sistema, ovaj period možemo nazvati i hibridnim režimom, odnosno izbornim autoritarizmom. Hibridni režim je režim u kome postoje neke demokratske ustanove, ali koji ipak ne ispunjava sve uslove da bi se mogao nazvati demokratijom. Reč je, zapravo, o svojevrsnoj „političkoj sivoj zoni“ (Vučićević 2010: 3). U izbornom autoritarizmu postoji partijski pluralizam i održavaju se izbori, međutim, to se dešava samo nominalno. Izborni

⁵ S tim u vezi, valja napomenuti da su protestima 1996–1997. artikulisani prvenstveno interesi srednjih slojeva (v. Mimica 1997; Babović, Cvejić, Vuletić 1997).

proces je samo formalna zavesa koja prikriva nedemokratsku suštinu (Pavlović, Antonić 2007: 72).

Međutim, ono što razlikuje ovaj period od socijalističkog perioda jeste promena ne samo institucionalnog i formalnog nivoa već i menjanje političke kulture, u donekle participativnu političku kulturu. Dakle, ono što karakteriše hibridni režim je to što birači ipak izlaze na izbore i postoji mogućnost promene vlasti (uostalom, politički prevrat 2000. godine ne bi bio moguć da nije bilo formalne podloge, izbora i postepenog razvitka te političke kulture). O značaju konsolidacije participativne političke kulture, posebno nakon 2003, raspravljaćemo u narednom poglavlju.

2.2. Demokratizacija izbornog procesa i kulture i formiranje autonomne političke elite u Srbiji nakon 2003. godine

Nakon demokratskih promena 2000, tačnije od parlamentarnih izbora 2003, može se govoriti o početku konsolidacije izborne demokratije u Srbiji (Pavlović, Antonić 2007). Poštena i slobodna izborna utakmica najopštiji je pravni, politički, ali i vrednosni okvir za uspostavljanje i regrutaciju političke elite od 2003. godine. Početkom dvadeset prvog veka, politička situacija u Srbiji dobija predznak izborne demokratije⁶ i utemeljuje se institucionalni takmičarski referentni sistem u okviru koga se formira autonomna politička elita.

Nakon sloma socijalizma, nove političke elite u istočnoevropskim zemljama preuzele su obrasce sistemskih promena koje im je nametnula ekonomski i vojno nadmoćnija spoljna sredina. Ukupni društveni odnosi morali su biti usklađeni sa neometanom proizvodnjom profita. Politička sfera, koja nas u ovom radu najpre zanima, oblikovana je i umnogome instrumentalizovana tako da omogući slobodno funkcionisanje kapitalističkog načina proizvodnje. S druge strane, principi tržišne utakmice (pre

⁶ Ustavna, odnosno predstavnička, ili liberalna demokratija daleko je zahtevniji i širi koncept od onog obuhvaćenog minimalnom definicijom. Održavanje slobodnih i poštenih izbora su nužan, ali ne i dovoljan uslov da bi jedan sistem bio svrstan u kategoriju liberalne demokratije. Elementi i procesi koji čine društveno-politički život određenog društva između izbora su konstitutivni delovi i ključna pitanja predstavničke demokratije. „Izborne demokratije su karakteristične po izborima koji se odvijaju u slobodnim i fer uslovima, dok liberalne demokratije idu korak dalje i obeležava ih vladavina prava i striktno poštovanje ustava, horizontalna odgovornost izabраниh funkcionera, zaštita pluralizma, prava i sloboda građana, kao i nepostojanje „rezervisanih domena“ (Vučićević 2010: 4). Mi, u ovom radu, nećemo ulaziti u analizu razvoja liberalne demokratije u Srbiji, već ćemo ostati u okviru minimalnog tj. izbornog nivoa, zbog toga što nam je taj institucionalni politički okvir važan za razumevanje takmičarske podloge za regrutaciju političke elite.

svega, takmičenje kao legitimni kanal u okviru kojeg se regrutuju akteri za vodeće pozicije) preslikani su i na politički domen. S obzirom na to da je izborna trka politički ekvivalent tržišnom principu odnosa ponude i potražnje, važno je ispitati u kojoj su se meri izborna praksa i izborna politička kultura konsolidovali u Srbiji. Ovo je, dakle, ne samo normativni već i legitimacijski okvir, u kojem se konsoliduje ideja neupitnosti takmičarskih principa, kako u političkoj tako i u ekonomskoj sferi. Eventualno jačanje ideološke utemeljenosti izborne demokratije ukazuje na nastavak i stabilizaciju procesa konstituisanja nove kapitalističke klase, u okviru koje postoji autonomija ekonomske, odnosno političke elite.⁷

Više od jedne i po decenije nakon početka brzih promena i postepenog konstituisanja nove kapitalističke vladajuće klase u Srbiji, bitno je analizirati politička i ideološka usmerenja ekonomske, odnosno političke elite, čime bi se mogla utvrditi i utemeljenost legitimacijskih obrazaca koji omogućavaju dalji razvoj društva u pravcu stabilizacije kapitalističkog poretka. Mi ćemo se upravo zbog toga osvrnuti na razvoj izbornog procesa i participativne političke kulture u Srbiji.

Uprkos tome što su primedbe na određene nepravilnosti u toku izbornih ciklusa i međusobne optužbe pojedinih političkih aktera postale konstanta u Srbiji,⁸ izborni proces se od 2003. godine, po pravilu, odvija na slobodan i pošten način. Nećemo ulaziti u analizu pojedinačnih izbora, ali ćemo napomenuti da pojedine primedbe (prevremeni izbori, pritisak na birače na dan izbora, nedovoljno sređeni birački spiskovi, relativna netransparentnost finansiranja kampanja, medijska neravnopravnost, „prljave“

⁷ Uzajamna povezanost i sprega između ekonomske i političke elite u Srbiji bez sumnje postoji i nakon dvehiljaditih. Svakako se ne sme prenebregnuti činjenica da neretko postoje veoma bliski kontakti, a ponekad i akterska istovetnost između političke i ekonomske elite. Međutim, uprkos toj činjenici, u okvirima kapitalističke vladajuće klase regrutacijski oblici pripadnika ekonomski, odnosno politički dominantnog sloja klase su drugačiji, što pokazuju i empirijski obrasci (vidi tekst o regrutaciji političke elite u ovoj studiji).

⁸ Ako se pogledaju OEBS-ovi izveštaji o dva skorašnja parlamentarna izborna procesa (2012. i 2014. godine), može se zaključiti da, iako su problemi u tzv. bočnim arenama izbornog procesa (tj. na nivou medijske prezentacije i na nivou nedovoljne transparentnosti stranaka i kampanja) permanentni, nije bilo značajnijih primedbi na sam čin glasanja, brojanje listića i obradu i proglašenje rezultata (OEBS, 2012; OEBS, 2014). Po pravilu, pojedini lideri stranaka optužuju druge takmace (pre svega one koji su trenutno u vladajućoj koaliciji) za razne forme kršenja izbornih procedura, ali uglavnom te primedbe nestanu iz javnog diskursa kada utihne izborna trka (kao što je bilo i posle izbora 2016. godine). Stoga se može pretpostaviti da je deo tih optužbi (svakako ne sve) zapravo još jedno od izbornih oružja u borbi sa političkim protivnicima. Takođe, ova praksa političkog obračuna svakako nije karakteristična samo za srpsku političku scenu.

izborne kampanje, optužbe na račun izbornih oponenta koji se neretko predstavljaju kao neprijatelji, a ne kao takmaci itd.), jesu zajednički imenitelj izbornog procesa u Srbiji u poslednjih trinaest godina.⁹ Pa ipak, uprkos tome, postoji više od decenijskog kontinuiteta smena vlasti, formiranja različitih koalicija i održavanja izbora na različitim nivoima, bez ozbiljnije sumnje da je bilo reči o izornoj krađi, tj. o nameštanju izbornih rezultata. U prilog tome govore ne samo OEBS-ovi izveštaji već i izveštaji kako RIK-a tako i nezavisnih institucija, pa i političkih stranaka. Ako se pođe od pretpostavke da je za opstanak izborne demokratije ključno ponašanje gubitnika izbora (priznavanje izbornih rezultata i mirni dalji opstanak u opoziciji, ili pak odlazak sa vlasti i prepuštanje vodećih državnih aparata u ruke političkih oponenta), može se zaključiti da se u poslednjoj deceniji u Srbiji nije dogodio presedan u smislu nepriznavanja zvaničnih izbornih rezultata. Dakle, uspostavljen je kontinuitet neupitnosti činjenice da je „demokratija jedina igra u gradu“ (Pavlović, Antonić 2007; Lazić 2014: 18).

Smatramo da je posebno važno ispitati kako se u društvu, koje se sa takmičarskim izbornim procesom upoznalo tek pre dvadeset i šest godina, a sa institucijom slobodnih i poštenih izbora tek pre trinaest godina, ustalila participativna politička kultura koja predstavlja važnu vrednosnu podlogu za opstanak demokratije, kao i institucionalnih i ideoloških okvira za reprodukciju kapitalističkog sistema. Politička kultura¹⁰ podrazumeva celinu preovlađujućih političkih gledišta i vrednosti u jednom društvu u određenom dobu (Kuljić 2007: 273). Olmond i Verba navode da postoje tri osnovna tipa političke kulture (i nekoliko mešovitih tipova). Dok je parohijalna politička kultura temelj tradicionalnih, a podanička politička kultura osnov autoritarnih društava, participativna politička kultura je neophodan (mada ne i dovoljan) uslov postojanja demokratskih sistema. Participativni tip političke kulture pretpostavlja da pojedinci aktivno učestvuju u političkoj sferi, bilo u

⁹ Jedna od najbitnijih primedbi u vezi sa nemogućnošću uspostavljanja potpune konsolidacije demokratskog poretka u Srbiji je nedovoljna autonomija tri grane vlasti – sudске, zakonodavne i izvršne. Podela vlasti je kamen temeljac demokratije i stoga nedovoljna transparentnost u pogledu odvojenosti sudstva, Vlade i Parlamenta ozbiljno ugrožava i umanjuje pozitivnu ocenu u pogledu utemeljenosti demokratije.

¹⁰ Olmond i Verba pod sintagmom „politička kultura“ podrazumevaju tipove orijentacije populacije jedne zemlje u odnosu na političke objekte, tj. u odnosu na politički sistem, njegove ključne institucije i procedure, i u odnosu na ulogu koju ima pojedinac u tom sistemu (Gredelj 2000; Almond, Verba 1989). Politička kultura je inherentno dinamična, ali može biti i postojana u dužem vremenskom periodu. Različiti nivoi ne/demokratskičnosti (odnosno stepen autoritarnosti ili demokratizacije političkog poretka), pored ostalih uticaja (koji mogu ostvariti religija, određene norme i sankcije itd.), suštinski određuju konkretnu političku kulturu (Kuljić 2007: 273).

ulozi kandidata za čelne pozicije u državi, bilo u ulozi birača pretendenta za vodeće položaje u društvu. Korpus ideja koje podrazumeva ovakva politička kultura umnogome se temelji na ideji poštene izborne utakmice, kao nukleusa demokratije i na partijskom pluralizmu koji će najbolje omogućiti reprezentativnost volje građana (Almond, Verba 1989: 18).¹¹

Smatramo da kontinuirano održavanje izbora u demokratskom ruhu i neupitnost regularnosti izbornih rezultata omogućava oblikovanje participativne (ili, još uže, izborne) političke kulture. Sa druge strane, stabilna demokratska politička kultura je vrednosna podloga za neometano održavanje poštenih i slobodnih izbora. Reč je, dakle, o povratnoj sprezi između formalno-organizacijskog i vrednosnog nivoa: odsustvo manipulacije izbornim procedurama i rezultatima omogućava da demokracija bude konstanta u političkoj jednačini Srbije. Izmičući se iz ovog, normativnog ugla analize, konsolidaciju izborne demokratije koja, dakle, podrazumeva izborni proces i participativnu političku kulturu, možemo posmatrati kao važan okvir za opstanak i dalji razvoj, ne samo nove kapitalističke klase već i tržišnog principa u celini, odnosno neupitnosti kapitalističkog poretka zasnovanog na liberalnoj ideji nadmetanja na svim nivoima društva.

Podaci iz istraživanja političke elite u Srbiji 2015. godine umnogome potkrepljuju tezu o prihvatanju određenih demokratskih elemenata i konsolidaciji političke kulture sa demokratskim predznakom (vidi Tabelu 1).

Tabela 1. Stepen slaganja s tvrdnjom da višestranački sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa, pripadnici političke i ekonomske elite, u %

	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
Politička elita (2015)	1	9	16	45	28
Ekonomska elita (2012)	7	26	17	32	17

¹¹ Ovako postavljen model političke kulture je idealnotipski: čak i u društvima koja su na lestevici demokracije postavljena iznad Srbije postoje odstupanja od navedenih principa. Sve sličniji stranački programi, permanentne promene ideoloških i partijskih pozicija istih aktera, neispunjavanje predizbornih obećanja i sl. dovode do razočaranja građana u izbornu demokratiju. Posledica toga je i sve manja izlaznost na izbore (Srbija se, s obzirom na to da je na parlamentarnim izborima 2014. godine odziv birača bio najmanji od kada se izbori održavaju, u potpunosti uklapa u navedenu pretpostavku; Jovanović, Vučićević 2014: 29). No, s obzirom na to da su se birači u Srbiji relativno skoro upoznali sa praksom održavanja fer i slobodnih izbora, smatramo da je važno da ispitamo da li ovaj normativni i vrednosni okvir prihvataju pripadnici političke elite.

Kao što vidimo iz Tabele 1, čak 73% ispitanika koji pripadaju političkoj eliti prihvata ideju da je stranački pluralizam osnov demokratskog uređenja, što nam govori o utemeljenju participativne političke kulture koja podrazumeva konkurenciju političkih partija na izbornom tržištu. Ovakav nalaz korespondira s rezultatima nekih prethodnih istraživanja sprovedenih u Srbiji. Da je politički liberalizam utemeljen među pripadnicima svih društvenih klasa, a posebno u višoj klasi, pokazala su i prethodna istraživanja (politički liberalizam je već 2003. preovlađivao u svim društvenim klasama, a prema podacima dobijenim 2012. godine znatno je ojačao; v. Lazić, Pešić 2013: 292). Međutim, kako su citirani autori ukazali, treba biti obazriv sa ovakvim zaključcima. Korišćenjem sofisticiranijih statističkih metoda dobijeni su podaci koji pokazuju nešto drugačije tendencije. Naime, orijentacija ka političkom liberalizmu raste u slučaju vladajuće klase, a to nije slučaj sa ostalim klasama. „To dugotrajno održavanje autoritarne političke orijentacije među hijerarhijski nižim društvenim grupama (više od dvadeset godina nakon uvođenja višepartijskog sistema) predstavlja indikaciju relativno intenzivne normativno-vrednosne disonance (retrogradno orijentisane!) i upozorava na još uvek značajnu mogućnost nedemokratske mobilizacije stanovništva Srbije“ (Isto: 295).

Podaci koje smo dobili istraživanjem političke elite iz 2015. godine umnogome se slažu sa podacima koji ukazuju na prihvatanje liberalnih ideja od strane srednjih i viših društvenih klasa/slojeva. To što vladajuća klasa kontinuirano prihvata liberalne političke vrednosti ide u prilog tezi o konsolidaciji izborne demokratije i, posebno, izborne političke kulture. Ovo je naročito značajno ako se ima u vidu da je situacija kod ekonomske elite drugačija: dok 49% ispitanika prihvata ideju da je stranački pluralizam osnov demokratskog uređenja, dotle je čak trećina njih odbija. Ovakvo dobijeni podaci mogu se bolje razumeti ako se pogleda Tabela 2. Na pitanje: „Kojim načinom delovanja se danas najbolje mogu zaštititi opšti interesi građana?“, čak 52% pripadnika ekonomske elite odgovorilo je da samo ličnim vezama i poznanstvima građani mogu zaštititi svoje interese. To znači da postoji skepsa u vezi sa značajem višestranačkog sistema za razvoj društva. Dakle, ekonomska elita se, za razliku od političke elite, u većini slučajeva opredeljuje za individualne strategije. Pretpostavljamo da su uzroci ovakve orijentacije, između ostalih, nedostatak poverenja u političke institucije u Srbiji, kao i isticanje značaja sopstvenog truda za uspeh. Takve individualne strategije, zbog načina funkcionisanja nesputanog takmičarskog principa i nadmetanja na tržištu, jesu imanentne ekonomskoj eliti.

Tabela 2. Način delovanja kojim se danas najbolje štite opšti interesi građana, pripadnici političke i ekonomske elite, u %

	Na izborima, glasanjem za odgovarajuće stranke	Pisanjem peticija, organizovanjem referenduma	Uličnim demonstracijama, protestima, masovnim pobunama	Štrajkovima i drugim oblicima borbe u preduzećima	Ličnim vezama i poznanstvima	Vlastitim radom, zalaganjem i uspehom u poslu
Politička elita (2015)	47	3	1	2	5	40
Ekonomska elita (2012)	25	3	6*	1	10	52

*U poduzorku ekonomske elite masovne pobune i ulične demonstracije bili su zasebno ponuđeni odgovori, koje smo na ovom mestu zbirno prikazali radi preglednosti (2% ispitanika odabralo je ulične demonstracije, dok je 4% odabralo masovne pobune)

Međutim, i kada je reč o političkoj eliti, odgovori ispitanika prikazani u Tabeli 2 daju nešto kompleksniju i drugačiju sliku u odnosu na pitanje o višestranačkom sistemu. Za razliku od većinskog prihvatanja partijskog pluralizma, ovde imamo svojevrsnu polarizaciju odgovora. Tu polarizaciju možemo sagledati iz dve perspektive. S jedne strane, podatak da je izborna utakmica na prvom mestu po učestalosti, tj. činjenica da skoro polovina ispitanika koji pripadaju političkoj eliti smatra da su izbori način delovanja kojim se najbolje štite interesi građana, ide u prilog tezi o utemeljenju izborne političke kulture. S druge strane, jedva nešto manji procenat ispitanika smatra da se vlastitim radom i zalaganjem najbolje ostvaruju opšti interesi, što umanjuje značaj demokratskih izbora kao najpoželjnijeg sredstva za očuvanje interesa građana.

Veliki broj ispitanika koji su se opredelili za izrazito individualne strategije za zaštitu interesa građana može se, kao i u slučaju ekonomske elite, u određenoj meri objasniti nezadovoljstvom funkcionisanja političkih institucija u Srbiji danas. Međutim, uprkos tome što opredeljenje za pojedinačnu borbu za vlastite interese u društvu ne ulazi u korpus ideja koje podrazumeva participativna politička kultura, veoma je značajno primetiti i to da drugi ponuđeni odgovori (štrajkovi, ulične demonstracije, lične veze i poznanstva) imaju veoma malu frekvenciju i „gube bitku“ sa izborima kao najboljom grupnom strategijom za očuvanje interesa. Navedena činjenica ide u prilog tezi da Srbija, prvenstveno ukoliko posmatramo političke aktere, dominantno ipak postaje zemlja sa relativno konsolidovanom izbornom demokratijom.

Interesantan je i podatak da od ukupnog broja ispitanika, koji su vlastiti rad i zalaganje naveli kao najbolji način da se danas zaštite interesi

građana, čak 70% njih ne pripada nijednoj političkoj stranci. S druge strane, pripadnici političke elite, koji su članovi najvećeg broja stranaka (sa izuzetkom Demokratske stranke Srbije, SDA Sandžaka i Socijaldemokratske partije Srbije), u većem ili manjem procentu ipak akcentuju izbore kao najbolje sredstvo za zaštitu opštih interesa. Ovakvi podaci idu u prilog hipotezi da je među pripadnicima političke elite utemeljena ideja o važnosti izbora i izborne političke kulture za održavanje demokratskog poretka. Jedan argument u prilog takvom objašnjenju ovih podataka može biti i to da stranačka politička socijalizacija danas podrazumeva ideju participativne političke kulture, tj. poželjnosti izborne trke za osvajanje vlasti i predstavljanje volje građana u parlamentu. Ovakva socijalizacija izostaje kada su u pitanju pripadnici ekonomske elite, odnosno akteri unutar političke elite koji nisu članovi nijedne političke partije.

Kao kod Tabele 1, i na osnovu analize Tabele 2 možemo uočiti jasnu razdvojenost orijentacija političke i ekonomske elite. Za razliku od političke, ekonomska elita češće navodi individualne strategije za ostvarivanje građanskih interesa, odnosno gotovo dvostruko manje ispitanih pripadnika ekonomske elite veruje da se za ostvarivanje interesa može pouzdati u demokratske ishode glasanja na izborima.

U sklopu proučavanja eventualne konsolidacije izborne demokratije i participativne političke kulture, analizirali smo i stavove pripadnika političke i ekonomske elite o tome da li bi trebalo zabraniti političke stranke koje bi ukinule demokratiju. Odgovore ispitanika koje smo dobili 2015. poredili smo sa odgovorima koje su dali pripadnici političke elite 2003. godine, kao i sa stavovima ekonomske elite. Kao što možemo videti u Tabeli 3, postoji svojevrsna dvostrukost odgovora. Što se tiče političke elite, koju smo istraživali prošle godine, gotovo identičan procenat ispitanika ne slaže se, odnosno slaže se sa ovom tvrdnjom. Sloboda kandidovanja različitih političkih opcija inherentna je potpunoj liberalizaciji političkog polja. Ako politički poredak posmatramo u tim idejnim koordinatama, odgovor koji je s njima u skladu bio bi neslaganje s tvrdnjom. I pripadnici političke elite iz 2003. godine i savremena ekonomska elita su se većinski odlučili za ovakav stav (i u jednom i u drugom slučaju se oko 20% više ispitanika izjasnilo da se ne slaže sa ovim stavom od onih koji se slažu). Akteri koji čine političku elitu 2015. godine iskazali su nešto drugačiji stav: gotovo identičan procenat ispitanika (44%, odnosno 41%) opredelio se za potvrđan i za negativan stav prema ovom pitanju.

Tabela 3. Trebalo bi zabraniti političke stranke koje žele da ukinu demokratiju – politička elita, 2003. i 2015, i ekonomska elita 2012. godine, u%

	Ne slažem se	Niti se slažem niti se ne slažem	Slažem se
Politička elita (2015)	44	15	41
Politička elita (2003)	53	9	38
Ekonomska elita (2012)	53	15	32

Ovakav ishod možemo tumačiti na dva načina. Sa jedne strane, s obzirom na demokratizaciju političkog sistema, koja se nameće kao neupitna vrednost u savremenim društvima, dobijeni rezultati mogli bi ići u prilog tome da politička kultura u Srbiji danas ne ide u smeru liberalizacije. Međutim, kada je reč o izornoj demokratiji javlja se jedan paradoks. Naime, ukoliko postoji potpuna sloboda kandidovanja političkih partija, utoliko se otvara mogućnost da na parlamentarnim izborima pobjedu odnese izborna lista čiji se lideri zalažu za ukidanje demokratskog političkog poretka i za uspostavljanje nekog drugog oblika (autoritarnog, socijalističkog itd.). Dakle, potpuna liberalizacija u sebi sadrži potencijalni nukleus samouništenja. Na primer, u nekim arapskim zemljama, sekularne vlasti navode upravo ovaj argument kao opravdanje za zabranu proislamističkih partija, koje bi potencijalno mogle da osvoje najviše glasova na regularnim izborima i da, u narednom koraku, suspenduju demokratiju uz pomoć koje su na vlast i došli.¹²

Veliko je pitanje da li su ispitanici koji su na ovo pitanje odgovarali kako 2003. tako i 2012. i 2015. godine bili svesni ovog paradoksa i imali ga na umu kada su se odlučivali za jednu od ponuđenih opcija. Međutim, s obzirom na to da ovo jeste kompleksno pitanje i da ne postoji konsenzus o tome šta je više u skladu sa demokratskim principima – da li je to očuvanje demokratskog poretka, makar po cenu kršenja osnovnih liberalnih principa, ili je to ipak postupanje u skladu sa svim načelima demokratije, bez obzira na moguće ne/nameravane posledice – teško se može očekivati da postoji saglasnost i među pripadnicima političke i ekonomske elite. Naši rezultati idu u prilog toj tezi.

¹² Nekada je ovaj argument samo izgovor, kako bi se lideri koji su na vlasti obračunavali sa političkim oponentima. Tada se radi o autoritarnim režimima, a ukoliko se održavaju izbori su samo fasada. Međutim, u nekim slučajevima radi se o realnoj opasnosti od ukidanja sekularnih demokratskih ustanova.

Svakako da se ne može znati da li će izborna demokratija dugoročno opstati, tj. da li će postojeća vlast na miran i demokratski način, u nekom trenutku, biti smenjena, ali rezultati do kojih smo došli ipak govore u prilog tome da se u Srbiji konsoliduje demokratska participativna kultura. Međutim, treba još jednom pomenuti i prepreke sa kojima se suočava konsolidacija demokratije u Srbiji. Pre svega, kao što je rečeno, odvojenost i autonomija državnih aparata, tj. izvršne, zakonodavne i sudske vlasti, još su uvek nedovoljno razvijeni. Takođe, nepoverenje u političke institucije od strane različitih društvenih grupa razorni je element savremenog političkog sistema.

Kao što smo u uvodu naveli, da bi se dobila što celovitija slika savremenog političkog poretka, važno je postaviti i neka druga pitanja, koja su danas postala ne samo aktuelnija u odnosu na aspekt neupitnosti održavanja izbora i participativne političke kulture, već su i osa podela unutar političke elite. Jedno od važnijih takvih pitanja je ideološka samopercepcija duž dimenzije podele na levicu i desnicu. Zbog toga smo odlučili da se pozabavimo upravo tim problemom: koja su to ideološka pitanja i podele koje savremenu političku elitu razlikuju od političkih elita iz prethodnog perioda i od ekonomske elite?

3. Ideološko pozicioniranje političke elite – politički Esperanto savremene političke scene u Srbiji

Kada je reč o ideološko-političkom spektru, odnosno podeli na desnicu i levicu u prostoru političkog (neminovno i ideološkog) polja, već više od dva veka podela je ustaljena,¹³ a u okvirima savremene literature dobija i naziv „političkog Esperanta našeg vremena“ (Laponce 1981). Ideološko-politička skala sveprisutna je, i to na dva načina: kao polaritet koji strukturise i svodi političke konflikte na bipolarnu osu, i kao kontinuum

¹³ Kao politički pojmovi, levica i desnica se javljaju još tokom Francuske revolucije i uz izuzetak koji se zbio tokom Termidora, kada na kratko dolazi do iščezavanja ovih termina, te njihovog ponovnog obnavljanja tokom Restauracije nakon 1818. godine, podela traje do danas. Protok vremena sa sobom je i sadržinski i analitički različite pojmove donosio i pozicionirao na ideološko-političkom kontinuumu, a povremeno su se čuli i glasovi o prevaziđenosti ove dihotomije (npr. od kraja realnog socijalizma u Evropi, do današnjih dana). Kako ispravno Bakić podvlači, ova povremena osporavanja podele na levicu i desnicu najčešće dolaze od strane formalističkom pristupu poimanja podele na levicu i desnicu nastrojenih intelektualaca (te predstavljaju prolaznu intelektualnu modu) i u trenucima kada se čitav ideološko-politički spektar pomera udesno, što ne umanjuje značaj i neophodnost analitičkog razlikovanja levice i desnice i isticanja društvene sadržine koja se krije u njima (Bakić 2015: 49–54).

koji omogućava poređenja i pozicioniranja na ordinalnoj/intervalnoj skali merenja. Kako glasači tako i sama politička elita koristi levo-desno skalu (L-R scale) za karakterizaciju društvenih pokreta, političkih stranaka i kandidata, političkih programa i generalno svih političko-proceduralnih oblika delovanja. Ovo naglašavanje svakodnevne upotrebe pojmova levice i desnice od strane pripadnika društvene zajednice ne znači i insistiranje na isključivo pomenutim političko-proceduralnim oblicima i zanemarivanje društvene sadržine utkane u date pojmove, već samo isticanje značaja koji za ispitanike ima ova podela (Geser 2008).

Bilo da je čitalac pristalica formalističkog (instrumentalnog, funkcionalističkog), bilo sadržinskog (strukturnog) pristupa levisi i desnici,¹⁴ ostaje neupitno da je empirijski utvrđeno, u studijama izbornog ponašanja, da je samopozicioniranje na skali levice i desnice glavni prediktor izbora glasača (v. Franklin et al. 1992, prema Geser 2008: 3), te u tom smislu ono ostaje vrlo važan instrument i za same pripadnike političke elite. Stoga je za političku elitu svakako od velikog značaja pozicioniranje na ideološko-političkom spektru, te njihovo samopozicioniranje ima dvojaku funkciju: s jedne strane, šalje se simbolička poruka glasačima, dok se, s druge, na ličnom nivou vrši racionalizacija stranačke pripadnosti, kroz poistovećivanje sa željenom ideološkom pripadnošću i uverenje da stranka kojoj pripadaju deli njihova (željena) ideološka stanovišta.¹⁵ O značaju i vrednosti samopozicioniranja na ideološko-političkom spektru govori i podatak da

¹⁴ Formalistički pristup potvrđuje značaj ideološke podele u empirijskim istraživanjima, političko-ideološku osu tumači kao redukciju složene stvarnosti i funkcionalno objašnjava nužnost njenog postojanja, te se najčešće karakteriše kao prevashodno političko-ideološki pristup, a podela na levicu i desnicu shvata se na teorijski ispražnjen način. Suprotno ovom, strukturalističko poimanje podele podvlači da je, bez obzira na društveno-istorijsku promenljivost, reč o odnosu prema bazičnim vrednostima kao što su jednakost i sloboda (Bakić 2015). Odmah valja napomenuti da, kada se pozivamo na empiriju, ne znači da svrstavamo sebe u pristalice prvog pristupa. Naime, empirijska istraživanja levice i desnice bila bi nepotrebna ukoliko ne bi postojala mogućnost uporedno-istorijskih istraživanja, a ona je nužno povezana s uverenjem u jedinstveno jezgro pojmova levice i desnice (svojevremeno sadržinskom pristupu). Naravno, i sam strukturni pristup mora negovati vezu teorije i istraživanja, kako bi obezbedio valjanu osnovu za izučavanje društvene stvarnosti.

¹⁵ Na ravni subjektivnih potreba i psihološke dimenzije samopozicioniranja, kretanje ulevo/udesno predstavlja funkciju promena u kognitivno-motivacionim potrebama. Svako uverenje je tako, barem jednim svojim delom, motivisano epistemičkom motivacijom (potrebom za znanjem i značenjem), egzistencijalnim potrebama (za sigurnošću i umirenjem), kao i relacionim potrebama za afilijacijom i socijalnom identifikacijom. Ovo ne znači da je ljudsko delanje usmereno samo navedenim potrebama već samo da, pored socijalnih, i psihološki faktori bitno utiču na politička opredeljenja (v. Jost et al. 2009; Dulić 2012).

je u našem istraživanju političke elite tek 3% ispitanika (pri čemu polovina njih nisu pripadnici nijedne političke stranke)¹⁶ reklo da ne zna ili ne može da ponudi odgovor na pitanje o samopozicioniranju. Odmah valja napomenuti da se ne uočava značajnija statistička pravilnost u pogledu naselja boravka ispitanika, starosti i obrazovanja. Ono što se može zapaziti, ali bez ikakvih pretenzija na izvlačenje statističke pravilnosti, jeste da ispitanika koji su stariji od šezdeset godina ima vrlo malo na desnici (među ovim ispitanicima 7% je sebe pozicioniralo na desnici, 47% u centar, a 40% na levisi), kao i to da je među ispitanicima sa završenim postdiplomskim stepenom obrazovanja 11% onih koji su se pozicionirali na desnu stranu ideološko-političkog spektra (48% je na centru, a 37% na levisi), odnosno da je najviše ispitanika koji su na desnici završilo ekonomske nauke, ili neki od fakulteta prirodnih nauka ili prava. Ipak, bilo bi pogrešno tvrditi da među pravnicima nema levo orijentisanih te da među onima koji su svršili neke druge fakultete društvenih nauka nema desno orijentisanih.

Pojmovi levice i desnice menjaju svoje značenje tokom vremena (Bakić 2015), a sa pobedom globalnog neoliberalizma i kapitalizma naglašenu ulogu dobija pojam centra, u koji se svrstava većina političkih subjekata. Pri tom, u Srbiji dodatnu konfuziju u pitanje samoidentifikacije na ideološko-političkoj osi unose, s jedne strane, stege tradicije, odnosno nepostojanje kontinuiteta u pogledu demokratskog razvoja, a s druge, nepostojanje odgovarajućeg odnosa prema stranačkim manifestacijama levog, odnosno desnog opredeljenja (Vesković 2014: 117).¹⁷ Članstvo u strankama je u neku ruku najpouzdaniji kriterijum identifikacije. U našem uzorku 12% ispitanika nisu članovi političkih partija, no interesantno je pogledati njihove stranačke preferencije. Više od polovine ovih ispitanika smatra da nijedna stranka ne izražava na najbolji način njihove interese (52%). Ipak, iako zbog veličine ovog poduzorka (ispitanici koji nisu članovi stranaka) i rasutosti odgovora ne možemo pouzdano iznositi tvrdnje, bitno je primetiti

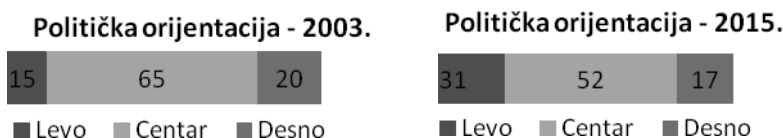
¹⁶ Interesantno je primetiti da je odnos žena i muškaraca koji sebe nisu mogli/želeli da pozicioniraju izrazito u korist žena. Rodna dimenzija ovakvog nalaza je svakako značajna, ali ovde nema mesta za dublju analizu tog nalaza. Takođe, uključivanje rodne dimenzije u samopozicioniranje ispitanika beleži podjednaku zastupljenost oba pola na levoj strani i centru ideološko-političke ose (proporcionalno broju ženskih ispitanika u uzorku), a razliku je moguće jedino uočiti na desnici, koja beleži znatno manji udeo žena (13% naspram 87% muškaraca).

¹⁷ Odnos prema desnici i levisi opterećen je pitanjem tradicije i istorije, pa se stavovi i dalje neretko formiraju na osnovu simpatija i antipatija prema gerilskim pokretima iz Drugog svetskog rata, raspadu Jugoslavije, jugoslovenskom tipu socijalizma itd.

da 17% ovih respondenata navodi trenutno vladajuću stranku (SNS) kao onu koja najbolje izražava njihove interese.

Dok pripadnici političke elite sve više dele isto stanovište kada je u pitanju izborna demokratija i participativna politička kultura, dotle se razmišljanja pomeraju na ona na ideološkoj ravni. U poređenju s prethodnim istraživačkim ciklusom (Grafikon 1),¹⁸ beležimo svojevrsno skretanje „ulevo“. Procenat ispitanika koji sebe pozicioniraju na centru ne iznenađuje, posebno imajući u vidu da postoji težnja većine stranaka da sebe pozicioniraju na ideološkom centru i oko centra (Stojiljković 2008), a s obzirom na ciljnu grupu ispitanika očekivano je da odgovaraju iz pozicije stranačke pripadnosti i profesionalnog položaja.¹⁹ Ipak, u poređenju sa istraživanjem od pre trinaest godina, promene nisu u velikoj meri izražene na desnici, dok se na levom polu ideološko-političke ose našlo gotovo dvostruko više pripadnika političke elite.

Grafikon 1. Politička orijentacija pripadnika političke elite, uporedni prikaz 2003. i 2015. u %

Iako ne treba zanemariti društveno-politički kontekst istraživanja iz 2003. godine (ubistvo tadašnjeg premijera Srbije, akcija „Sablja“, afere kojima je faktički srušena vlast Zorana Živkovića itd.), koji je zasigurno uticao na odgovore ispitanika, svakako je primetno da, iako smo poslednjih godina svedoci pomeranja ideološko-političkog spektra udesno, i to ne samo u

¹⁸ Radi veće preglednosti i praćenja osnovnih tendencija, desetostepenu skalu (na kojoj je 0 značila levo, a 10 desno) sveli smo na trostepenu (u levu orijentaciju uključeni su respondenti koji su izabrali pozicije 0-3, u centar 4-6, a u desnu one na pozicijama 7-10). Jasno je da se na taj način gubi iz vida iznijansirani pristup problemu, no ovde je cilj, pre svega zbog obima rada, predstaviti samo osnovne tendencije koje upravljaju političkom elitom. Prilikom svođenja desetostepene skale na trostepenu, rezultati su uvek čitani najpre iz desetostepene, ne bi li se primenio iznijansirani pristup i ne bi li se videle razlike unutar svake od orijentacija. Ukoliko nije bilo značajnijih razlika, rezultati su predstavljani na trostepenoj skali (levo, centar, desno).

¹⁹ Ovde je reč o tome da su ispitanici pre svega *političari* i da daju odgovore iz uloge političara (koja im obezbeđuje, barem formalno, jedini izvor prihoda), a posle toga su i pripadnici određenih političkih stranaka, te je to drugi faktor koji je zasigurno imao uticaja na samopozicioniranje ispitanika.

Srbiji nego i u Evropi, pripadnici političke elite u Srbiji češće biraju da budu viđeni kao levičari. Može se pretpostaviti da je 2003. godina još uvek blizu devedesetih, pa je tada bilo mnogo manje popularno izjašnjavanje za levicu, koja je identifikovana sa Miloševićim režimom i JUL-om (Jugoslovenska levica). Tako su sada u okviru leve orijentacije sebe najviše pozicionirali ispitanici članovi SPS-a (28%), DS-a (16%), SDS-a (Socijaldemokratska stranka – 12%) i PUPS-a (Partija ujedinjenih penzionera Srbije – 9%). S druge strane, aktuelnu vladajuću koaliciju, čiji kamen temeljac predstavlja SNS, čini promenjen sastav elite koja zapravo dolazi iz desno orijentisanog SRS-a. Posledice su dvojake: članovi SNS-a sebe sada pomeraju ulevo, odnosno sa desne na, pre svega, centrašku orijentaciju, kako bi se razlikovali od desno prepoznatog SRS-a, a pripadnici opozicije (odnosno, nekadašnjih vladajućih stranaka: DS, SDS) sebe pomeraju sa centraških pozicija na levi deo spektra (otuda čak 28% ispitanika na levisi dolazi iz redova DS/SDS). Na desnom polu najviše je članova SNS-a (72%). Iako je među članovima ove stranke najviše onih koji se samopozicioniraju u centar (62%), među desno orijentisanim ispitanicima skoro tri četvrtine su članovi SNS. Ovaj podatak jasno podseća na to odakle je ova stranka i potekla (SRS), i da ideološke matrice nisu nešto što se menja u kratkom roku. Ipak, podvlačimo da je najveći deo ispitanika članova SNS-a sebe pozicionirao u centar, što predstavlja pomeranje ulevo, a jedno od objašnjenja svakako može biti želja za razlikovanjem od stranke iz koje su potekli.

Uvid u to gde ispitanici pozicioniraju sebe i svoje partije posebno je interesantan, ima li se na umu da politički programi današnjih srbijanskih političkih partija nisu demarkaciona linija među samim partijama. Drugim rečima, kada bi se pomešali svi politički programi stranaka koje deluju u Srbiji u drugoj deceniji 21. veka, teško bi se mogla napraviti jasna razlika i određeni program vezati za određenu političku opciju: gotovo sve partije u Srbiji insistiraju na socijalnim pitanjima, uz neoliberalni koncept ekonomije, a konstantna aktuelnost nacionalnog pitanja donosi i okamenjen diskurs borbe za očuvanje nacionalnih interesa Srbije i srpskog naroda.

U okviru levo orijentisanih ispitanika, socijaldemokratija se javlja kao veoma popularna. Tako od ukupno 31% ispitanika koji su sebe pozicionirali na levom delu spektra, gotovo polovina (15%) sebe smešta tik do centra (bira položaj 3 na desetostepenoj skali). Za tumačenje ovakvog izjašnjavanja treba uzeti u obzir i širi društveni kontekst. Naime, ne samo da ekonomska kriza i visoka stopa siromaštva u Srbiji upućuju na potrebu za levom orijentacijom, već i pokreti koji su se javili u Evropi (Španija, Grčka) dodatno stabilizuju popularnost te orijentacije. Ipak, isti faktori deluju i na porast desničarske retorike, što može delovati zbunjujuće. Reč je o tome

da se, kada kapitalizam zapadne u krizu, javljaju različite reakcije: nekada je socijalizam napadao kapitalizam, dok je na drugom polu fašizam bio taj koji ga je spašavao (Kuljić 1987). Danas, kao reakcija na krize svojstvene kapitalizmu, leve (ili „leve“) kritike dolaze od strane socijaldemokrata, koji su zapravo poistovećeni sa socijal-liberalima, nakon pada Berlinskog zida i nestanka socijalističke opasnosti (Bakić 2015).

Kada odgovore pripadnika političke elite uporedimo sa odgovorima pripadnika ekonomske elite, primećujemo da ekonomska elita sebe najčešće pozicionira na centru (70%), 13% pripadnika ekonomske elite tvrdi da je desno orijentisano, dok je na suprotnom polu 17% ispitanika (Vesковиć 2014: 119). Dakle, može se reći da ekonomska elita sebe izrazito većinski pozicionira u centar ideološko-političkog spektra, što je potpuno u skladu sa njenim interesima vođenim kapitalističkom logikom. Dok kod političke elite gotovo trećina ispitanika pozicionira sebe na levoj strani ose, ekonomska elita nema potrebu za pokrivanjem celokupnog biračkog tela. Radi poređenja, navedimo i da u opštoj populaciji (prema istraživanju iz 2012. godine) čak 73% ispitanika sebe pozicionira u centar, tek 10% na levicu, a 17% na desnicu (što donekle govori i o političkoj „nepismenosti“ građana,²⁰ te političkoj i psihološkoj tendenciji da se pozicioniraju u „sigurnu“ sredinu).

Uslovno rečeno, levicu i desnicu u Srbiji možemo razlikovati tako što za desnicu vezujemo naglašeno nacionalan i suverenistički kurs i izrazito neoliberalan ekonomski koncept, dok levicu obeležava internacionalistički stav i redistributivan odnos u okviru socijalno-ekonomske sfere (Vesковиć 2014: 118). Naši rezultati pokazuju da postoji pozitivna korelacija između nacionalizma i političke orijentisanosti ispitanika, i da je ova veza čak najjača u poređenju s vrednosnim obrascima patrijarhalnosti i autoritarnosti.²¹ Ipak, to ne znači da su pripadnici političke elite dosledno orijentisani, pa tako među desničarima nalazimo 22% nenacionalista (izraziti nenacionalisti i nenacionalisti), a među levičarima 7% onih koji zastupaju nacionalističku orijentaciju. Svojevrsna ideološka konfuzija političke elite vidljiva je

²⁰ Nema dovoljno prostora da se analizira stvarna konzistentnost samopozicioniranja opšte populacije sa odgovorima na pitanja uz pomoć kojih je moguće izvršiti pozicioniranje ispitanika na osi levo-desno. U svakom slučaju, dovoljno je pomenuti da je od građana koji su sebe odredili kao levičare čak 50% saglasno (slažem se i potpuno se slažem) sa tvrdnjom da će društveni napredak uvek počivati na privatnom vlasništvu, ili pak da se 40% levičara slaže sa tvrdnjom da je opstanak vlastitog naroda glavni zadatak svakog pojedinca. Stoga smatramo da nije prestrogo tvrditi da građani ne znaju tačno šta znači leva, a šta desna orijentacija, što važi i za pripadnike političke elite, ali u manjoj meri.

²¹ Videti tekst I. Petrović i M. Radoman u ovoj studiji.

i u nekonzistentnosti samopozicioniranja ispitanika i odgovora na setove stavova koji se tiču ekonomije i privatizacije. Naime, zbirno, polovina „levičara“ se slaže sa iskazom „Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“. Najzad, da društveni napredak uvek počiva na privatnom vlasništvu smatra 28% „levičara“, dok suprotno mišljenje ima trećina (33%) njih (ipak, tek 9% se u potpunosti ne slaže sa iznetim stavom).

Ukoliko pogledamo frekvencije odgovora „levo“, odnosno „desno“ orijentisanog dela političke elite, na pitanje koje izražava prihvatanje demokratije i stranačkog pluralizma kao osnove demokratskog uređenja, uočavamo da praktično ne postoji razlika u stepenu ne/prihvatanja iskaza. Naime, među ispitanicima koji se slažu sa tvrdnjom da višestranački sistem garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa, njih 31% pozicioniralo je sebe na levu stranu ideološko-političke ose, 15% je na desnoj strani spektra, dok je natpolovična većina pozicionirala sebe u centar. Među onim ispitanicima koji smatraju da višestranački sistem ne garantuje izražavanje interesa svih društvenih grupa, iako je takvih ispitanika tek 10%, pa treba s dodatnom oprežnošću donositi zaključke, najveći deo je pozicionirao sebe takođe u centar, potom na desnu stranu kontinuuma, a onda i na levu. Uočljivo je da ovakvi rasporedi odgovora korespondiraju sa udelom ukupnog pozicioniranja ispitanika na određeni deo ose. Drugim rečima, demokratiju prihvata i levica i desnica, što još jednom potvrđuje tezu o konsolidaciji demokratije u Srbiji. Ipak, ovo ne znači da među levicom i desnicom ne postoji razlika, jer nije demokratija prvenstvena linija demarkacije, već „insistiranje da je demokratija neodvojiva od društveno-ekonomske jednakosti“ (Kuljić 2013: 28).

Da je među političkom elitom na delu ideološka konfuzija, i da lična uverenja i predstave o partijskoj ideologiji nisu oslonjeni na objektivno pozicioniranje društvenih slojeva i njihove interese, govore i sledeći podaci. Na levlci, 5% ispitanika smatra da su interesi više i niže klase u društvu veoma slični, 21% da su donekle slični, 21% da su uglavnom različiti, a 53% da su ovi interesi veoma različiti.²² Kod ispitanika koji su sebe pozicionirali u centru kontinuuma, rasporedi odgovora su sledeći: 1% tvrdi da su interesi više i niže klase u srbijanskom društvu potpuno isti, 2% da su veoma slični, 21% da su donekle slični, 36% da su uglavnom različiti, a 40% da su veoma različiti. Najzad, među respondentima koji su se samopozicionirali na desnoj strani ideološko-političkog spektra, njih 34% smatra da su ovi interesi donekle slični, 38% da su uglavnom različiti a 28% da su veoma

²² Neprimereno je da levičari (zbirno njih 26%) smatraju da su interesi dve antagonističke klase veoma/donekle slični.

različiti. Dakle, veoma su male razlike u odgovoru na ovo pitanje između levice i ostalih ispitanika, pa se teško može govoriti o liniji demarkacije koju pominje Kuljić.

4. Zaključak

Srbija je, četvrt veka nakon uvođenja osnovnih demokratskih institucija (stranačkog pluralizma, regularnog izbornog procesa, odvojenosti „tri grane vlasti“ itd.), još uvek u procesu konsolidacije demokratije i participativne političke kulture. Mi smo, ukratko, kroz institucionalnu i ideološku prizmu, pokazali kako je tekao turbulentan razvoj demokratskog političkog poretka u Srbiji od devedesetih godina do danas. Iako u odnosu na neke elemente demokratije postoji konsenzus aktuelne političke elite (održavanje slobodnih i poštenih izbora, važnost partijskog pluralizma i, u određenoj meri, utemeljenost ideje o poželjnosti liberalnih tokova na političkom polju), zabeležili smo i veoma različite, pa i disonantne stavove o određenim pitanjima u vezi sa demokratijom. Možemo zaključiti da je u odnosu na period „hibridnog režima“, kada je „prelazna elita“ imala kontrolu nad političkim, ekonomskim i kulturnim resursima, danas izborna demokratija razvijena i prihvaćena na daleko višem nivou, posebno kada je reč o aktuelnoj političkoj eliti. Međutim, svakako da se mogu uočiti i suprotne tendencije, kako u istraživačkim rezultatima tako i posmatrajući realnost savremenog srpskog društva i političke arene. Nedostatak transparentnosti finansiranja stranaka i kampanja, sprege sa pripadnicima ekonomske elite, nepotpuna autonomija sudske i zakonodavne vlasti od izvršne, politička kultura koju karakterišu „prljave kampanje“ u vreme i izvan izbornih ciklusa, cenzura u medijima itd. samo su neke od prepreka za ozbiljnije utemeljenje demokratije. No, prvenstveno zbog toga što se izbori već trinaest godina odvijaju bez ozbiljnijih sumnji u regularnost, kao i zbog relativne stabilnosti stavova pripadnika političke elite o osnovnim demokratskim načelima, može se govoriti o tome da je proces konsolidacije u toku i da je svakako na višem nivou nego što je bio u prethodnoj deceniji.

Za razliku od konsolidacije izborne demokratije i demokratske političke kulture, koje su od dvehiljaditih umnogome išle istim tokom (u smislu sve većeg prihvatanja demokratskih elemenata), ideološke podele unutar političke elite daleko su složenije za analizu. Upravo zbog toga smatramo da su one veoma važna osa distinkcije i eventualna buduća linija podele u odnosu na bitna društvena pitanja, pa čak i pitanja opstanka demokratskog poretka. Naime, na ideološkom planu, među pripadnicima političke elite vlada poprilična neusaglašenost stavova, skoro je nemoguće uočiti bilo

kakvu statističku pravilnost, a ponajmanje se može govoriti o prihvatanju „etosa jedinstva uprkos postojećim razlikama“, karakterističnog za konsenzualnu elitu (osim uverenja da je prokapitalistička orijentacija opšteprihvaćena; ali to je ujedno i posledica implementiranja globalnog kapitalističkog poretka, koji indoktrinira ne samo pripadnike političke elite već i sve ostale društvene aktere).

Društvo u Srbiji je još uvek u transformaciji. U okviru procesa konsolidacije demokratskih ustanova i načela postoje različite tendencije i tokovi na koje se u ovom radu ukazivalo. Kako će se dalje odvijati proces utemeljenja demokratije, i na koju stranu će prevagnuti dominantno ideološko klatno (više ulevo ili udesno), zavisice kako od unutrašnjih faktora (konkretne političke elite koja osvoji vlast, ekonomske stabilnosti zemlje, razvoja sudstva i drugih ustanova, razvoja političke kulture u javnom polju itd.) tako i od spoljnih uticaja. Naime, globalna ekonomska, politička i socijalna previranja mogu usloviti drugačiji pravac razvoja demokratije i ideoloških opredeljenja političkih aktera. Zbog toga je važno nastaviti sa istraživanjima političkih aktera, ustanova i procesa, kako bi se saznajno-sociološki što adekvatnije analiziralo na koji način će društvo u Srbiji odgovoriti na nadolazeće izazove.

Literatura

- Almond, G; Verba, S. 1989. *The Civic Culture – Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Sage Publications, Inc.
- Babović M, Cvejić S, Vuletić V. 1997. „Beogradski protest 96/97“. *Sociologija*. Vol. XXXIX, No. 1.
- Bakić, J. 2015. „Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990–2014)“. *Sociologija*, Vol. LVII, No. 1.
- Dulić, J. 2012. *Političko-ideološke orijentacije i stranačke preferencije stanovnika Vojvodine*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Franklin, M. et al. 1992. *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geser, H. 2008. “The limits of ideological globalization: Current patterns of “left and right” in different geographical regions”, in: Hans Geser. *Online Publications*. Zuerich, September 2008 http://socio.ch/internet/t_hgeser5.pdf, pristupljeno 10.01.2016.
- Gredelj, S. 2000. „Politička kultura građana Srbije“. *Filozofija i društvo*. Vol. XVI: 93.
- Goati, V. 1997. „Karakteristike političkog razvoja Srbije“. u: Goati, V. prir. *Partijski mozaik Srbije: 1990–1996*. Beograd: Krug, Akapit.

- Goati, V. 2001. *Izbori u SRJ od 1990. do 1998: volja građana ili izborna manipulacija*. Beograd: Cesid.
- Jovanović, M., Vučićević, D. 2014. „Parlamentarni izbori u Srbiji 2014. godine – politička rokada“. u: Jovanović, M., Vučićević, D. prir. *Izbori u Srbiji 2014. godine – politička rokada*. Beograd: Institut za političke studije: 9–37.
- Jost J., Federico C., Napier J. 2009. “Political Ideology: Its Structure, Functions, and Elective Affinities”. *Annual Review of Psychology*, Vol. 60.
- Kuljić, T. 1987. *Fašizam: sociološko-istorijska studija*. Beograd: Nolit.
- Kuljić, T. 2007. „Kultura, politička“, u: M. Bogdanović, A. Mimica. 2007. prir. *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kuljić, T. 2013. *Anatomija desnice: Izbor iz publicističkih radova 1978–2013*. Beograd: Čigoja štampa.
- Laponce, I. A. 1981. *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto: University of Toronto Press.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M., Pešić, J. 2013. „Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“, u Lazić M., Cvejić S. prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Lazić, M. 2014. „Uvod“, u: M. Lazić prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Mimica, A. 1997. „Buđenje građanskog društva?“ *Sociologija*, Vol. XXXIX, No. 1.
- OEBS/ODIHR 2012. *Republika Srbija – Parlamentarni i prevremeni predsednički izbori 06. i 20. maja 2012. godine*. Varšava: OEBS/ODIHR.
- OEBS/ODIHR 2014. *Republika Srbija – Prevremeni parlamentarni izbori 16. mart 2014. godine*. Varšava: OEBS/ODIHR.
- Pavlović, D., Antonić, S. 2007. *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik.
- Rosas, J. and Ferreira A. eds. 2013. *Left and Right: The Great Dichotomy Revisited*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Slavujević, Z. 1997. „Partijska identifikacija i biračko telo“, u V. Goati prir. *Partijski mozaik Srbije: 1990–1996*. Beograd: Krug, Akapit.
- Slavujević, Z. 2006. „Promene socijalne utemeljenosti i socijalne strukture pristalica relevantnih političkih stranaka u Srbiji prvih godina XXI veka“. u: Z. Lutovac prir., *Demokratija u političkim strankama Srbije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Stojiljković, Z. 2008. *Partijski sistem Srbije*. Beograd: Službeni glasnik.

- Vučičević, D. 2010. „Demokratizacija kroz izbore – izborni autoritarizam u Srbiji“. *Politička revija*, Vol. 26, No. 4: 1–28.
- Vesković, M. 2014. „Političke orijentacije ekonomske elite“. U M. Lazić, prir. *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Čigoja štampa.